

بررسی میزان پاسخ‌گویی کتاب دین و زندگی سال دوم متوسطه به نیازهای معنوی و

روانی دانش‌آموزان از دیدگاه دبیران دینی و قرآن

A Study of the Fitness of the Religion and Life Book in the Second Grade of High School with Spiritual and Psychological Needs of Students from the Religious and Quran Teachers' Point of View

دریافت مقاله: ۱۳۹۰/۱۰/۵؛ دریافت نسخه نهایی: ۱۳۹۱/۴/۱۶؛ پذیرش مقاله: ۱۳۹۱/۵/۹

J. Abdoli Soltan Ahmadi. (Ph.D. Student), KH. Allahverdzade (M.A), E. Kheyri (M.A), & M. Sarkhosh (Ph.D.)

Abstract: To fulfill psychological and spiritual needs of adolescents and youth and their mental well-being is vital to achieve human excellence. The aim of this study was to examine how well religious text books of second-grade students in high schools with the necessary psychological and spiritual needs from the viewpoint of relevant teachers in the city of Uroumia. In this survey data were gathered by a Likert type questionnaire was developed by the researchers and administered to the sample. Results showed that the text book would adequately fulfill the first three psychological needs (self-esteem, belonging, independence) whereas it failed to sufficiently fulfill the next three psychological needs (love, expression, security, purposefulness and discipline). In terms of spiritual needs, the textbook proved to be relatively appropriate. The results of this study provide insights into the capability of religious textbooks in fulfilling both psychological and spiritual needs of high school students.

Key Words: Spiritual and Psychological Needs, text book of Religion and Life, high school

جواد عبدلی سلطان احمدی^۱، خلیل الله‌وردی زاده^۲، ابراهیم خیری^۳ و مهدی سرخوش^۴

چکیده: جوابگویی به نیازهای روانی و معنوی نوجوانان و جوانان از مهم‌ترین راه‌های رسیدن به بهزیستی روانی و تعالی انسانی است. لذا هدف پژوهش حاضر، بررسی میزان تناسب کتاب دین و زندگی سال دوم متوسطه با نیازهای روانی و معنوی دانش‌آموزان از دیدگاه دبیران دینی و قرآن شهر ارومیه می‌باشد. به همین منظور پژوهشی توصیفی و از نوع پیمایشی در یک جامعه واحد آماری (دبیران درس دین و زندگی) انجام گردید. جهت گردآوری اطلاعات از پرسشنامه محقق‌ساخته که به صورت طیف لیکرت تنظیم شده بود استفاده گردید و تحلیل داده‌ها از طریق آمار توصیفی و استنباطی از قبیل تحلیل واریانس، آزمون تعقیبی دانکن و t مستقل انجام پذیرفت. نتایج بدست آمده نشان داد که میزان پاسخگویی کتاب مذکور در مورد سه نیاز اول روانی یعنی عزت نفس، تعلق به گروه و استقلال در حد مطلوب، ولی در مورد سه نیاز روانی بعدی یعنی محبت، ابراز وجود و امنیت و هدف و نظم‌جویی در حد مطلوب نیست یعنی کتاب مذکور به‌طور معنی‌داری با رفع این سه نیاز فاصله دارد. به‌طور کلی میانگین کلی نیازهای روانی کمتر از حد متوسط است. هم‌چنین از دیدگاه دبیران، کتاب دین و زندگی سال دوم دبیرستان به نیازهای معنوی دانش‌آموزان در حد مناسبی پاسخگو است. نتایج، بینش‌های لازم را در جهت چگونگی انعکاس نیازهای روانی و معنوی در کتاب‌های مذکور از دیدگاه دبیران دینی و قرآن، توجه به بهره‌مندی و بازیابی سلامت روانی دانش‌آموزان از این طریق و هم‌چنین توجه عمیق به تعالی و رشد این نیازها فراهم ساخت.

کلید واژه‌ها: نوجوانی، نیازهای روانی، نیازهای معنوی، کتاب دین و زندگی، دوره متوسطه

مقدمه

نوجوانان در گذر از کودکی و ورود به جوانی، تحولات شناختی، عاطفی، روانی، اخلاقی و اجتماعی زیادی را تجربه می‌کنند. تفکر عینی نوجوان در ۱۲ تا ۱۱ سالگی، رفته رفته شکلی انتزاعی به‌خود می‌گیرد و او می‌تواند برخلاف گذشته‌اش که تفکر عینی، او را در زمان و مکان حال محدود کرده بود، در اعماق زمان‌های گذشته و آینده سیر کند. کودکی که سرگرم بازی بود، با رسیدن به اندیشه انتزاعی و شعله کشیدن احساس دینداریش، آرمان‌گرایانه برای اصلاح بدی‌ها و گسترش خوبی‌ها به سطح جامعه جهانی می‌کوشد. از سوی دیگر نوجوانان و جوانان با انقلابی هورمونی در وجود خود رو به رو هستند، تغییرات شکلی و زیستی بدن‌شان آنان را به تأمل و اضطراب وامی‌دارد؛ دوران هویت‌یابی‌شان را با سردرگمی خاص می‌گذرانند؛ آنان در مسیر شکل‌دهی به نظام ارزشی‌شان، با آرا و عقاید متعدد، متنوع و گاه متضاد مواجه می‌شوند که سردرگمی‌شان را تشدید می‌کند. آن‌چه از آن یاد شد، ترجمان مجموعه متعارضی است که از سویی احساس توانمندی، آرمان‌گرایی، اندیشه‌های انقلابی، اصلاح‌گرایانه و نوع‌دوستانه را دربردارد و از سوی دیگر، نوسان‌های خلقی، شک‌ها، تردیدها و دودلی‌های آنان را در شکل دادن به هویت و نظام ارزشی‌شان نشان می‌دهد و جوانان را به اتخاذ مواضعی سوق می‌دهد که گاه با هم متضاد می‌نمایند (منطقی، ۱۳۸۸).

بررسی گزارش آسیب‌های اجتماعی که در سطح جامعه جوان ایرانی وجود دارد، از کاهش سن جرایم مصرف دخانیات، سوء مصرف مواد و برخی از آسیب‌های اجتماعی دیگر، مانند فحشا و طلاق، حکایت می‌کند. هم‌چنین، کاهش ابعاد پیامدی و مناسکی دانش‌آموزان در رفتار دینی‌شان (افشاری، ۱۳۸۰؛ طالبان، ۱۳۸۷) مسئله قابل تعمقی است که نمی‌توان به سادگی از آن گذشت و نظام آموزشی باید به سهم خود نسبت به این موارد، حساسیت داشته باشد. از این‌رو، با توجه به نیازهای طبیعی نوجوانان و جوانان در شکل دادن به نظام ارزشی خود در طول دوره نوجوانی و جوانی، کم‌توجهی نظام آموزشی به مسئله مهارت‌ها و آداب زندگی، فضای جهانی شده که گاه ضدارزش‌ها در آن ارزش به‌شمار می‌آیند، افزایش آسیب‌های اجتماعی که در سطح جوانان جامعه گزارش می‌شود و مواردی هم‌چون کاهش ابعاد پیامدی و مناسکی در جمعیت جوان کشور، انتظار می‌رود کتاب‌های درس دینی، ضمن ارائه دانش شناختی مورد نیاز جوانان (که تبیین‌کننده اصول زندگی بر مبنای خط مشی‌های الهی هستند)، با عطف توجه به مسائل عاطفی روانی و معنوی آنان، به مهارت‌ها و آداب زندگی بپردازند و به نیازهای جوانان در موارد مزبور پاسخ مقتضی و مناسب بدهند.

یکی از مهم‌ترین نیازهای بشری برای تضمین سلامت و بهزیستی روانی خود بدون شک توجه به نیازهای روانی است. در تبیین نیازهای روانی نوجوانان باید گفت، نیازهای روانی در عمق وجود

بررسی میزان پاسخ‌گویی کتاب دین و زندگی سال دوم متوسطه به نیازهای معنوی ...

انسان جای دارند. به عبارتی دیگر این نیازها فطری بوده و از پایه‌های اساسی شخصیت انسانی هستند (جنیفر و مارتینز^۱، ۲۰۱۱). بعضی از نیازهای روانی و اجتماعی فراگیران عبارتند از: پیشرفت، پیوندجویی، اهمیت و قدرت (ریو، ۲۰۰۵، ترجمه سید محمدی، ۱۳۸۵). شناخته شده-ترین نیازهای روانی، نیاز به خودنمایی، نیاز به تعلق، نیاز به هدف، نیاز به دوست، نیاز به محبت دو جانبه، نیاز به احساس امنیت و نیاز به هویت‌جویی است (گلشنی فومنی، ۱۳۷۹، به نقل از میر عارفین، ۱۳۸۷). شریعتمداری (۱۳۸۸) نیازهای روانی را مشتمل بر نیاز به محبت، نیاز به تعلق به گروه، نیاز به ابراز خود و احساس امنیت نظم و هدف می‌داند. در یک تقسیم‌بندی دیگر، لطف-آبادی (۱۳۷۹) در کتاب خود از نیازهای امنیت، محبت، حرمت و حیثیت، رشد و پیشرفت و استقلال نام می‌برد. و در جایی دیگر، میرزابیگی (۱۳۸۱) نیازهای روانی و اجتماعی نوجوانان را عبارت می‌داند از: نیاز به محبت، نیاز به ایمنی و امنیت، نیاز به احساس ارزشمندی، نیاز به تعلق به گروه، نیاز به موفقیت، نیاز به پیشرفت، نیاز به بیان و ابراز خود، نیاز به پذیرفتگی و نیازهای شناختی. بدیهی است برای این‌که نوجوان شخصیتی سالم داشته باشد و این دوره بحرانی را به سلامت پشت سر بگذارد لازم است که نیازهایش، به‌خصوص نیازهای روانی که از اهمیت بالایی در بهزیستی روانی در این دوره برخوردارند، ارضا شوند.

از سویی دیگر، مهم‌ترین هدف زندگی ما رسیدن به خوشبختی است. چه انسان معتقد به اصول مذهبی باشد یا نباشد، و هر مذهبی که داشته باشد، همه ما در جستجوی رسیدن به چیزی بهتر در زندگی‌مان هستیم. محققان آزمایشات جالبی انجام دادند که نشان می‌دهد که افراد علاوه بر نیازهای زیستی و روانی صرف، که مربوط به جنبه‌های فیزیولوژیک و امور پیش پا افتاده زندگی و عشق و ارتباط با دیگران است، از یک سری نیازهای برتر مانند نیاز به مذهب، عبادت و پرستش و ارتباط معنوی با خدا نیز برخوردار است. به عبارتی دیگر از آن‌جا که انسان موجودی زیستی، اجتماعی، روانی، و معنوی است، پس در زندگی او همه نیازها بایستی در نظر گرفته شود. یکی از این نیازها در جهت توجه به زندگی سالم، توجه به نیازهای معنوی است. براساس گزارش سازمان بهداشت جهانی در میان ابعاد چهارگانه سلامتی انسان، سلامت روحی از دیگر جنبه‌ها مهم‌تر است و تاکید می‌کند که برای دستیابی به آن بایستی به معنویت و نیازهای معنوی مراجعت نمود (خیاط^۲، ۲۰۰۴).

معنویت مبتنی بر جهان‌بینی توحیدی، سبک زندگی انسان را اعتلا می‌بخشد. در این سبک زندگی، رفتارهای آسیب‌زا به تدریج کاهش یافته و رفتارهای سالم افزایش می‌یابد (کلانتری، ۱۳۸۶، به نقل از اژدری فرد و همکاران، ۱۳۸۹). یونگ نیازهای معنوی را به‌عنوان جنبه‌هایی از

1. Jennifer & Martinez

2. Khayat

سلامت روانی در نظر گرفته و می‌گوید: در طی ۳۰ سال گذشته افراد زیادی از ملیت‌های مختلف جهان با من مشورت کردند. من از میان بیمارانی که در نیمه دوم عمر خود به سر می‌برند، یعنی ۳۵ سالگی به بعد، حتی یک بیمار را ندیده‌ام که مشکلش نیاز به یک گرایش دینی از زندگی‌اش نباشد. به اعتقاد من آن‌ها به این دلیل گرفتار بیماری‌های روانی شده بودند که نیازهای معنوی-شان ارضا نشده بود، تنها وقتی به دین بازگشتند و نیازهای معنوی‌شان ارضا شد، به‌طور کامل درمان شدند (وست، ۱۳۸۷). بنابراین باید گفت معنویت مولفه مهمی است و در چند دهه گذشته به‌صورت روز افزونی توجه روان‌شناسان و متخصصان بهداشت روانی را به خود جلب کرده است (وست، ۱۳۸۷). معنویت براساس برخی تحقیقات پیش‌بینی‌کننده قوی برای امید و سلامت روان به‌شمار می‌رود (دیویس^۱، ۲۰۰۵؛ موس و دابسون^۲، ۲۰۰۶). تکیه‌گاه معنوی می‌تواند تاثیر ضربه‌گیری در برابر استرس باشد و همچنین میان سلامت روانی، سلامت جسمی، رضایت از زندگی و سرزنده بودن، رابطه معنار وجود دارد (اکستین و کرن^۳، ۲۰۰۲). پیدمونت (۲۰۰۴) معتقد است معنویت به دلیل تاثیر سودمند بر بهزیستی شخصی راهی است که در آن معنای برتر و نهایایی خلق می‌شود و می‌توانیم آن‌را تا حدودی به‌عنوان یک جنبه سازماندهی شده بنیادی شخصیت در نظر بگیریم. با کمی تامل می‌توان گفت هرچند تحقیقات متعدد فوق از تاثیر مثبت معنویت در ابعاد مختلف زندگی انسان حکایت می‌کنند اما تظاهرات این امر در روزگار متمدن امروزی کم‌رنگ شده و کمتر آشکار است (خیری، ۱۳۸۷، به نقل از طالبان، ۱۳۸۷). لذا با ادامه روند کنونی و کم‌رنگ‌شده ارزش‌های دینی و معنوی در جامعه از سویی و رویکرد جوانان به الگوهای به ظاهر معنوی و عرفانی از سوی دیگر، سبب خواهد شد این شور و اشتیاق جوانان به باورهای دینی و معنوی به انحراف و نهایتاً به ورطه سقوط کشیده شود. بنابراین نتیجه می‌شود عدم توجه به بعد معنوی و خودشناسی در زندگی و طبق نظر نظریه‌پردازان و تحقیقات انجام شده، مانع رشد و شکوفایی می‌باشد. لذا پیشگیری از بوجود آمدن چنین موردی که بی‌گمان هم سلامت و بهداشت روانی فرد را تخریب کرده و هم باعث فروپاشی اجتماعی و زوال ارزش‌های معنوی و دینی می‌شود، از ضروریات مهم و اساسی است که بایستی در نظام‌های تعلیمی و تربیتی و آموزش و پرورش به‌طور کافی به آن پرداخته شود.

در ادامه بحث با عنایت به این‌که تحقیقات متعددی در زمینه نیازهای روانی در کتاب‌های درسی صورت گرفته است از قبیل سادئی (۱۳۷۲)؛ نجفی و کاظم پور (۱۳۸۰)؛ اکرمی (۱۳۸۲)، عصاره و نصری (۱۳۸۴)؛ و منطقی (۱۳۸۸) و مولفه‌های آن نیز به‌طور مبسوط در متون روان-

1. Davis
2. Moss & Dobson
3. Echstein & kren

بررسی میزان پاسخ‌گویی کتاب دین و زندگی سال دوم متوسطه به نیازهای معنوی ...

شناسی و پژوهش‌های مرتبط تشریح گشته است که به بعضی از آن‌ها اشاره شد، ولی در مورد مولفه‌های نیازهای معنوی و چگونگی انعکاس آن در کتاب‌های درسی تحقیقی صورت نگرفته است یا محقق به آن دسترسی نداشته است، لذا لازم است در ادامه مولفه‌های اصلی چنین نیازهایی در ادبیات پژوهشی بررسی و برای انتخاب مولفه‌های اصلی نیازهای معنوی از نظر اسلام توجیه لازم ارائه گردد.

معنویت و نیازهای معنوی

معنویت و نیازهای معنوی با توجه به کشورها، فرهنگ‌ها، دین و مذاهب مختلف تعریف‌ها و تظاهرهای گوناگونی پیدا کرده است. برخی از متخصصین سعی کردند بر اساس تحقیقات طولی، برخی از ویژگی‌ها و خصوصیات مشترک این امر را پیدا کنند. برای مثال اسمیت و رایمنت^۱ (۲۰۰۸) پس از انجام بررسی‌های گسترده در جوامع مختلف تعریف زیر را برای معنویت ارائه دادند: «معنویت عبارت است از یک حالت یا تجربه درونی که زندگی انسان را هدایت کرده و به آن معنا می‌بخشد یا نوعی احساس فهم، حمایت، ارتباط و تمامیت درونی را فراهم می‌آورد» (نقل از دوساد و کانو^۲، ۲۰۱۱). یا ووست (۲۰۰۵) تعریف معنویت از دیدگاه غرب را بدین‌گونه ترسیم کرده است: معنویت به معنای «نقش زندگی» یا «روشی برای بودن» و «تجربه کردن» است که با آگاهی یافتن از بعد غیرمادی بوجود می‌آید و ارزش‌های قابل تشخیص آن‌را معین می‌سازد. این ارزش‌ها به دیگران، خود و طبیعت و زندگی مربوطند. به هر چیزی که فرد به‌عنوان غایی قلمداد می‌کند مربوط می‌شوند (ووست، ۲۰۰۵، ترجمه شهیدی و شیرافکن، ۱۳۸۷).

اما معنویت در اسلام که مورد تاکید این تحقیق نیز است به گونه خاص دیگری تعبیر و تعریف شده است: رابطه میان اعمال و افعال انسانی و میان حالات و ملکاتی که در نفس او بوجود می‌آید. هم‌چنین رابطه میان این حالات و میان مقامات و مدارج باطنی که انسان سیر می‌کند. هم‌چنین خود این مقامات و مراحل باطنی و عالمی که موجودات اصیل و واقعی و بیرون از سلطه و حکومت ماده و طبیعت هستند (طباطبایی، ۱۳۸۷). معنویت در اسلام براساس اعتقاد به عالم غیب و جهان ماوراء و اصالت را به عالم باطن دادن، شکل می‌گیرد و معنویت‌گرایی یعنی غیب-گرایی که خدا، قیامت، روح مجرد الهی انسان و ... از مصادیق بارز آن هستند و لذا معنویت منهای خدا و جهان غیب نداریم (رودگر، ۱۳۸۸).

1. Smith and Rayment
2. Dusadee and Kanu

در دین مبین اسلام پایبندی به اصول اخلاقی و معنوی همواره به عنوان اصلی ترین و مهم ترین عامل رهایی بشر و ناملایمات زندگی دنیوی ذکر شده است. در چنین چارچوبی، دین اسلام نیز فراتر از بسیاری ادیان دیگر بر پیوندهای انسانی مبتنی بر اهداف والای دنیوی و اخروی تاکید بسیاری نموده است و نیازهای معنوی را در اولویت نیازهای انسان قرار داده است (جمشیدی، ۱۳۸۰). بر این اساس در طی دهه های گذشته نظریه پردازان در زمینه های مختلف وجود دامنه گسترده ای از نیازهای معنوی انسان از دیدگاه اسلام را مسلم دانسته اند. برخی از این نیازها مورد توجه پژوهشگران زیادی قرار گرفته است. برای مثال عترت دوست (۱۳۸۹) شاخصه های اصلی معنویت از دیدگاه اسلام را در آخرت گرایی، پایداری، زندگی براساس فطرت و اصالت کمال می داند. تیرتاشی (۱۳۸۹) در کتاب خود با عنوان «معیار تشخیص نیازهای واقعی انسان از نیازهای کاذب از دیدگاه اسلام» اصلی ترین نیازهای معنوی از دیدگاه اسلام را در موارد زیر می داند: نیاز به حقیقت، نیاز به خیر و فضیلت، نیاز به جمال و زیبایی و نیاز به راز و نیاز و پرستش و لقای پروردگار. رودگر (۱۳۸۸) در مقاله ای تحت عنوان «معنویت گرایی در قران (مبانی، مولفه ها و کارکردهای معنویت قرانی)» معتقد است معنویت گرایی انسان، بر مبادی و اصولی استوار است که عبارتند از: اصالت روح، اصالت عالم غیب و اصالت شریعت و دارای مولفه هایی است که عبارتند از: عقلانیت، اعتدال و عبودیت و نیز کارکردهایی دارد که در ساحت های فردی، اجتماعی، مادی و معنوی می تواند تجلی یابد.

اگرچه پژوهشگران در خلال چند دهه توجه خاصی به نیازهای معنوی پیدا کرده و طبقه بندی و فهرست های چندی از نیازهای معنوی ارائه داده اند، اما یک فهرست و طبقه بندی جامع برای نیازهای معنوی وجود ندارد (شجاعی، ۱۳۸۶). افزون بر این، تحقیقات انجام شده در فرهنگ های غیراسلامی و با برداشت خاص از معنویت است که برآستی دیده می شود ارتباط چندانی با نیازهای معنوی به معنای واقعی کلمه ندارد. فلذا با نگاه به فهرست ها و طبقه بندی های مذکور، این ضرورت احساس می شود که با نگاهی به منابع اسلامی طبقه بندی نوینی ارائه شود. شجاعی (۱۳۸۶) در تحقیقی به طبقه بندی نیازهای معنوی از دیدگاه اسلام در تناظر با سلسله مراتب نیازهای مازلو پرداخته و به طبقه بندی جدیدی دست زده است که در این تحقیق از رئوس کلی آن نیز الهام گرفته شده است.

در یک بررسی اجمالی و با عنایت به برخی یافته های پژوهشی از قبیل منطقی (۱۳۸۸)، اژدری فرد و همکاران (۱۳۸۹) و میرعارفین (۱۳۸۷)، آموزش و پرورش ما به طور کلی نتوانسته است نیازهای معنوی و روانی دانش آموزان را در این دنیای مادی که تغایرات نسلی و تناقض های ارزشی بیداد می کند برطرف سازد و لزوم چنین پژوهش هایی جهت مجهز ساختن دانش آموزان به سلاح های معنوی و روانی بیش از پیش احساس می شود تا ضمن بهره برداری و جواوبگویی

بررسی میزان پاسخ‌گویی کتاب دین و زندگی سال دوم متوسطه به نیازهای معنوی

بهبود به نیازهای عاطفی و روانی بتوانند در جاده صحیح معنویت حرکت کنند و حال چه ابزاری می‌تواند بهتر از کتاب دین و زندگی چنین نیازهایی را آموزش داده و نهادینه کند. از این رو این پژوهش درصدد آن است که از یک سو به دلیل اهمیت و جایگاه خاص کتاب دین و زندگی در نظام آموزشی ما و نقش آن در زندگی فردی دانش‌آموزان، و از طرفی دیگر اهمیت نیازهای روانی و معنوی در دوره نوجوانی و بی‌توجهی به آن، به بررسی میزان تناسب محتوای کتاب دین و زندگی از منظر توجه به نیازهای روانی و معنوی دانش‌آموزان از دیدگاه معلمین دینی و قرآن بپردازد.

بدین ترتیب با توجه به ضرورت‌های مطرح شده در سطوح پیشین و به دلیل برخوردار بودن موضوع از اهمیت خاص خود، اهداف و سوالات کلی پژوهش بدین شرح ارائه می‌شود:

اهداف پژوهش

- بررسی میزان پاسخگویی کتاب دین و زندگی سال دوم متوسطه به نیازهای روانی (نیاز به محبت، تعلق به گروه، نیاز به عزت نفس، نیاز به استقلال، نیاز به ابراز خود، نیاز به امنیت، هدف و نظم‌جویی) دانش‌آموزان.

- بررسی میزان پاسخگویی کتاب دین و زندگی سال دوم متوسطه به نیازهای معنوی (نیازهای وجودی (ربط و تعلق به خدا)، نیاز معنوی ایمنی‌جویی، نیاز دوستی با خدا، نیاز به کرامت (عزت نفس و آزادگی اخلاقی)، و نیاز به خودشکوفایی معنوی) دانش‌آموزان.

سوالات پژوهش

سؤال‌های زیر با توجه به آنچه درباره اقتضائات روانی و معنوی نوجوانان و جوانان از آن یاد شد، مورد بررسی قرار می‌گیرند:

الف) آیا کتاب دینی سال دوم متوسطه به نیازهای عاطفی- روانی دانش‌آموزان پاسخ لازم را می‌دهد؟

سوال فوق با توجه به پژوهش‌های میرزابیگی (۱۳۸۱)، میرعارفین (۱۳۸۷)، شریعتمداری (۱۳۸۸)، لطف‌آبادی (۱۳۷۹)، منطقی (۱۳۸۸)، اتکینسون و مالونی (۱۹۹۴)، ریو (۲۰۰۵)، پارگامنت و همکاران (۲۰۰۶) و جنیفر و مارتینز (۲۰۱۱) طرح شده است.

ب) آیا کتاب دینی سال دوم متوسطه به نیازهای معنوی دانش‌آموزان پاسخ لازم را می‌دهد؟

سوال فوق نیز با عنایت به پژوهش‌های شجاعی (۱۳۸۶)، رودگر (۱۳۸۸)، تیرتاشی (۱۳۸۹)، اژدری فرد و همکاران (۱۳۸۹)، فلاح و همکاران (۱۳۹۰) و بهره‌مندی از پیشینه کلی تحقیق طراحی شده است.

روش پژوهش

الف) این پژوهش با توجه به اهداف و روش‌هایی که دربردارد از پژوهش‌های توصیفی و از نوع پیمایشی است.

نمونه و روش نمونه‌گیری

با توجه به محدودیت جامعه دبیران کتاب درسی دین و زندگی سال دوم دبیرستان در شهرستان ارومیه، که تعداد آن‌ها ۴۴ نفر می‌باشد (۲۵ نفر مرد و ۱۹ نفر زن)، تمامی آن‌ها در نمونه لحاظ می‌باشند و لذا بصورت سرشماری می‌باشد.

ابزار و شیوه اجرای تحقیق

ابزار گردآوری داده‌ها در این پژوهش دو نوع پرسشنامه محقق ساخته بود. با عنایت به آن‌که موضوع تحقیق فاقد پیشینه‌ای قابل استناد خصوصاً در زمینه نیازهای معنوی بود و یا محقق به آن دسترسی نداشت، لذا اجزا و مولفه‌های نیازهای معنوی با بررسی آثار و آموزه‌های دینی و با استفاده از تعابیر و اصطلاحات نویسندگان، دین‌پژوهان و روان‌شناسان خصوصاً مازلو (با عنایت ویژه به هرم نیازهای اساسی از دیدگاه وی) مورد شناسایی و دقت نظر قرار گرفت و اجزاء مولفه‌های نیازهای روانی هم، با مطالعه تئوری‌ها و نظریه‌های مرتبط (تکرار و تأکید در پژوهش‌ها) مشخص گردید. در نهایت محقق طی بهره‌مندی از نظرات ارزشمند اساتید محترم دانشگاه، پرسشنامه را در ۵۳ سوال، که شامل ۲۷ سوال درباره نیاز روانی و ۲۶ سوال درباره نیاز معنوی طراحی و برای اجرا آماده نمود. برای تعیین پایایی، پرسشنامه برای ۱۰ نفر از دبیران به‌طور جداگانه توزیع شد (این نمونه‌ها غیر از نمونه‌های آماری بودند). پس از آن با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ پایایی آن محاسبه گردید. ضریب آلفا برای پرسشنامه نیازهای روانی ۰/۸۲ و برای پرسشنامه نیازهای معنوی ۰/۷۸ ارزیابی گردید. برای تعیین اعتبار پرسشنامه‌ها، از روایی محتوایی استفاده شد. به این صورت که پرسشنامه‌ها در میان دبیران باسابقه و کاردان توزیع، و نتایج حاصل از آن نشانگر اعتبار محتوایی ابزار شد و در عین حال از مشاورت‌های ارزشمند و کارگشای اساتید نیز استفاده گردید.

نتایج و یافته‌ها

آمارهای توصیفی و ویژگی‌های جمعیت‌شناختی نشان می‌دهد که از بین ۴۴ دبیر دینی مورد آزمون ۴۳/۲ درصد (۱۹ نفر) زن و ۵۶/۸ درصد (۲۵ نفر) مرد می‌باشند. ۷۹/۵ درصد دارای مدرک تحصیلی لیسانس و ۲۰/۵ درصد دارای مدرک تحصیلی فوق لیسانس می‌باشند و میانگین سابقه کار در دبیران مورد آزمون ۱۵ سال است که از حداقل ۵ سال تا حداکثر ۲۸ سال متغیر بوده است.

جدول ۱. آزمون t تک نمونه برای بررسی میزان پاسخگویی کتاب دین و زندگی به انواع نیازهای معنوی دانش آموزان

P-value	t	انحراف معیار	میانگین	تعداد	مولفه های نیاز معنوی
< ۰/۰۱	۲۴/۸۷۴	۰/۴۳۳	۴/۶۲۴	۴۴	نیازهای وجود (ربط و تعلق به خدا)
< ۰/۰۱	۲۸/۹۶۸	۰/۳۷۲	۴/۶۲۳	۴۴	ایمنی جویی معنوی
< ۰/۰۱	۱۴/۶۶۷	۰/۵۰۵	۴/۱۱۷	۴۴	دوستی با خدا
< ۰/۰۱	۱۰/۲۲۸	۰/۷۲۲	۴/۱۱۴	۴۴	کرامت (عزت نفس و آزادگی اخلاقی)
< ۰/۰۱	۱۲/۱۷۷	۰/۵۷۴	۴/۰۵۵	۴۴	خودشکوفایی معنوی

همان‌طور که نتایج نشان می‌دهد طبق نظر دبیران میزان پاسخگویی کتاب دین و زندگی به انواع نیازهای معنوی دانش‌آموزان عبارت است از نیازهای وجود با میانگین ۴/۶۲، نیاز ایمنی-جویی معنوی با میانگین ۴/۶۲، نیاز دوستی با خدا با میانگین ۴/۱۱، نیاز کرامت با میانگین ۴/۱۱ و نیاز خودشکوفایی معنوی با میانگین ۴/۰۵ که به‌طور معنی‌داری از مقدار متوسط (۳ Mean =) که در طیف لیکرت معادل با تا حدودی است) بیشتر می‌باشد. t محاسبه شده برای مقایسه این میانگین‌ها با مقدار متوسط با اطمینان ۹۹ درصد معنی‌دار است ($p < 0.01$). بنابراین نتیجه می‌گیریم که کتاب دین و زندگی سال دوم دبیرستان به انواع نیازهای معنوی دانش‌آموزان در حد زیادی پاسخگو می‌باشد.

جدول ۲. تحلیل واریانس برای مقایسه میزان پاسخگویی کتاب دین و زندگی به انواع نیازهای معنوی

P-value	F	میانگین	مولفه های نیاز معنوی
< ۰/۰۱	۱۲/۹۵۱	۴/۶۲۴ ^a	نیازهای وجود (ربط و تعلق به خدا)
		۴/۶۲۳ ^a	ایمنی جویی معنوی
		۴/۱۱۷ ^b	دوستی با خدا
		۴/۱۱۴ ^b	کرامت (عزت نفس و آزادگی اخلاقی)
		۴/۰۵۵ ^b	خود شکوفایی معنوی

همچنین مقایسه و رتبه‌بندی پنج زیرمقیاس نیاز معنوی مطابق با تحلیل واریانس (ANOVA) نشان می‌دهد که میزان پاسخ‌گویی کتاب دین و زندگی به هریک از زیرمقیاس‌های معنوی به‌طور معنی‌داری متفاوت بوده است. آزمون تعقیبی دانکن نشان می‌دهد که:

- میزان پاسخ‌گویی به نیازهای معنوی نیازهای وجود با میانگین ۴/۶۲ و ایمنی‌جویی با میانگین ۴/۶۲ در رتبه اول قرار داشته و تفاوت معنی‌داری با سایر نیازهای معنوی دارند یعنی میزان پاسخ‌گویی کتاب به این دو نیاز به‌طور معنی‌داری بیشتر از سایر نیازهای روانی می‌باشد.
- میزان پاسخ‌گویی به نیاز معنوی دوستی با خدا با میانگین ۴/۱، کرامت با میانگین ۴/۱ و خودشکوفایی معنوی با میانگین ۴/۰۵ در رتبه دوم قرار دارند.

جدول ۳. آزمون t تک نمونه برای بررسی میزان پاسخ‌گویی کتاب دین و زندگی

به انواع نیازهای روانی دانش‌آموزان

P-value	t	انحراف معیار	میانگین	تعداد	مولفه‌های نیاز روانی
< ۰/۰۱	۱۸/۲۲	۱/۲۹	۳/۷۹	۴۴	عزت نفس
< ۰/۰۱	۶/۵۶	۰/۵۹	۳/۵۸	۴۴	تعلق به گروه
< ۰/۰۱	۲/۴۹	۰/۴۲	۳/۱۶	۴۴	استقلال
< ۰/۰۱	۵/۲۷	۰/۷۳	۲/۴۲	۴۴	محبت
< ۰/۰۱	۹/۶۸	۰/۳۴	۲/۵۱	۴۴	ابراز وجود
< ۰/۰۱	۶/۳۵	۰/۵۶	۲/۴۶	۴۴	امنیت، هدف و نظم‌جویی

همان‌طور که نتایج نشان داد به نظر دبیران، میزان پاسخ‌گویی کتاب دین و زندگی، به انواع نیازهای روانی دانش‌آموزان، عبارت است از: عزت نفس با میانگین ۳/۷۸، تعلق به گروه با میانگین ۳/۵۸، استقلال با میانگین ۳/۱۵، محبت با میانگین ۲/۴۲، ابراز وجود با میانگین ۲/۵۰ و امنیت و هدف نظم‌جویی با میانگین ۲/۴۵. t محاسبه شده برای مقایسه این میانگین‌ها با مقدار متوسط با اطمینان ۹۹ درصد معنی‌دار است ($p < 0.01$).

بنابراین نتیجه می‌گیریم که کتاب دین و زندگی سال دوم دبیرستان به انواع نیازهای روانی دانش‌آموزان در حد زیادی پاسخگو می‌باشد.

بررسی میزان پاسخ‌گویی کتاب دین و زندگی سال دوم متوسطه به نیازهای معنوی ...

جدول ۴. تحلیل واریانس برای مقایسه میزان پاسخ‌گویی کتاب

دین و زندگی به انواع نیازهای روانی

P-value	F	میانگین	مولفه‌های نیاز روانی
< ۰/۰۱	۶۲/۴۲	۳/۷۸۹۳ ^a	عزت نفس
		۳/۵۸۱۸ ^a	تعلق به گروه
		۳/۱۵۸۴ ^b	استقلال
		۲/۴۲۰۵ ^c	محبت
		۲/۵۰۵۷ ^c	ابراز وجود
		۲/۴۵۹۱ ^c	امنیت و هدف و نظم‌جویی

هم‌چنین مقایسه و رتبه‌بندی پنج زیرمقیاس نیاز معنوی مطابق با تحلیل واریانس (ANOVA) نشان می‌دهد که میزان پاسخ‌گویی کتاب دین و زندگی به هر یک از زیرمقیاس‌های روانی به‌طور معنی‌داری متفاوت بوده است.

همان‌طور که آزمون تعقیبی دانکن نشان داد میزان پاسخ‌گویی به نیازهای روانی عزت‌نفس با میانگین ۳/۷۸، و تعلق به گروه با میانگین ۳/۵۸، در رتبه اول قرار داشته و تفاوت معنی‌داری با سایر نیازهای روانی دارند. یعنی میزان پاسخ‌گویی کتاب به این دو نیاز به‌طور معنی‌داری بیشتر از سایر نیازهای روانی می‌باشد.

- میزان پاسخ‌گویی به نیاز روانی استقلال با میانگین ۳/۱۵ در رتبه دوم قرار داشته و میزان پاسخ‌گویی کتاب به این نیاز روانی به‌طور معنی‌داری با سایر نیازهای روانی دیگر متفاوت است.
 - میزان پاسخ‌گویی به نیازهای روانی محبت با میانگین ۲/۴۲، نیاز ابراز وجود با میانگین ۲/۵ و نیاز امنیت و هدف نظم‌جویی با میانگین ۲/۴۵، در رتبه سوم قرار داشته و در عین حال میزان پاسخ‌گویی کتاب به این نیازهای روانی بسیار کم می‌باشد.

جدول ۵. میانگین و انحراف معیار میزان پاسخ‌گویی کتاب

دین و زندگی به نیازهای روانی و معنوی

نیازها	تعداد	میانگین	انحراف معیار
نیازهای معنوی	۴۴	۴/۳۰۷۰	۰/۳۳۱۰۴
نیازهای روانی	۴۴	۲/۹۸۶۱	۰/۲۷۳۵۱

جدول ۶. آزمون t جهت مقایسه میزان پاسخ‌گویی کتاب

دین و زندگی به نیازهای روانی و معنوی

تفاوت میانگین	سطح معنی داری	درجه آزادی	t	
۱/۳۲۰۹۱	۰/۰۰۰۱	۸۶	۲۰/۴۰۴	میزان پاسخ‌گویی کتاب

همان‌طور که جدول ۵ نشان داد میانگین پاسخ‌گویی کتاب دین و زندگی به نیازهای روانی ۲/۹ و به نیازهای معنوی ۴/۳ است. آزمون t نیز اختلاف معنی‌داری را در میزان پاسخ‌گویی کتاب دین و زندگی به این دو نیاز نشان می‌دهد به طوری که پاسخ‌گویی به نیازهای معنوی در حد زیاد و مطلوب می‌باشد ولی پاسخ‌گویی به نیازهای روانی علاوه بر این که به‌طور معنی‌داری کم‌تر از پاسخ‌گویی به نیازهای معنوی است، کمتر از حد متوسط بوده و کم می‌باشد.

بحث و نتیجه‌گیری

از آن‌جا که هدف نهایی تعلیم و تربیت مسرت‌بار کردن زندگی است (سلطان قرایی، ۱۳۸۴) می‌توان نتیجه گرفت مسأله نیازهای روانی و معنوی از جمله وسایل و اهدافی است که در نظام تعلیم و تربیت در جهت رسیدن به این هدف بایستی بدان پرداخته شود. از سوی دیگر در تحقق هدف‌های مهم آموزش و پرورش، محتوای کتاب‌های درسی نقش برجسته‌ای دارند، زیرا محتوای کتاب بهترین وسیله برای ارتباط ذهن معلم و دانش‌آموز است و از آن‌جا که کتاب به‌عنوان منبع مهم آموزشی تلقی می‌شود شناخت محتوای کتاب‌ها از اهمیت بالایی برخوردار است و هر چه بیشتر مطالب و محتوای کتب درسی مورد ارزیابی قرار گیرند و متناسب با آن بازنگری شوند، غنای مطالب کتاب‌های درسی بیشتر می‌شود و در نتیجه، توانایی درک و فهم دانش و معرفت توسط دانش‌آموزان افزایش می‌یابد.

سؤال‌های این پژوهش بر پاسخ کتاب‌های دینی به نیازهای زندگی معنوی و عاطفی روانی دانش‌آموزان ناظر بود. در ارتباط با سؤال نخست پژوهش، مبنی بر این‌که آیا کتاب‌های دینی به نیازهای زندگی روانی دانش‌آموزان، پاسخ لازم را می‌دهند یا خیر، با الهام از یافته‌های تحقیق (جداول ۱ و ۲) می‌توان گفت میزان پاسخ‌گویی کتاب دین و زندگی سال دوم دبیرستان در مورد سه نیاز اول یعنی عزت‌نفس، تعلق به گروه و استقلال در حد مطلوب می‌باشد یعنی از نظر دبیران دینی و قرآن کتاب مذکور در حد مطلوبی به این سه نیاز روانی دانش‌آموزان جواب لازم را می‌دهد. ولی از دید آن‌ها میزان پاسخ‌گویی کتاب مذکور در مورد سه نیاز روانی بعدی یعنی محبت، ابراز وجود و امنیت و هدف و نظم‌جویی در حد مطلوب نیست یعنی کتاب دین و زندگی

بررسی میزان پاسخ‌گویی کتاب دین و زندگی سال دوم متوسطه به نیازهای معنوی ...

سال دوم دبیرستان نه تنها پاسخ‌گوی این نیازهای روانی دانش‌آموزان نمی‌باشد بلکه بطور معنی‌داری با رفع این نیازها فاصله دارد. در نهایت با عنایت به این‌که میانگین کلی نیازهای روانی کمتر از حد متوسط ارزیابی شده، لذا می‌توان نتیجه گرفت که میزان توجه و پاسخ‌گویی کتاب حاضر به نیازهای روانی در حد پایینی است.

یافته‌های این تحقیق، با یافته‌های منطقی (۱۳۸۸) که در تحقیق خود با عنوان «تحلیل محتوای کتاب‌های دینی سوم راهنمایی و دبیرستان از منظر پاسخ به نیازهای عاطفی و روانی و اجتماعی دانش‌آموزان» به بررسی میزان انعکاس و پاسخ‌گویی کتاب مذکور به نیازهای عاطفی و روانی و اجتماعی دانش‌آموزان پرداخته و پس از تحلیل محتوا به این نتیجه رسیده است که کتاب‌های فوق‌الذکر به این نیازها کم توجه‌اند، همسویی دارد.

نظرسنجی نجفی و کاظم‌پور (۱۳۸۰) در سطح دانش‌آموزان دبیرستان‌های استان کرمانشاه، نشان می‌دهد ۶۶ درصد از گروه نمونه، در پاسخ به این سؤال که آیا مطالب کتاب‌های دینی و قرآن با نیازهای سنی و عاطفی و روانی شما سازگاری دارد یا خیر، پاسخ منفی داده‌اند که با یافته‌های تحقیق حاضر همسو می‌باشد. از سوی دیگر، پارگامنت و همکاران (۲۰۰۶)، اتکینسون و مالونی (۱۹۹۴)، یگانگی بهمیری (۱۳۷۸)، سادی (۱۳۸۲) و اکرمی (۱۳۸۲) ضرورت عطف توجه به نیازهای عاطفی روانی جوانان را در جریان ارائه مباحث دینی مورد توجه و تأیید قرار می‌دهند که به نوعی با یافته‌های تحقیق حاضر همپوشانی دارد.

به‌طور کلی در پاسخ به این‌که کتاب‌های دینی به نیازهای روانی دانش‌آموزان، پاسخ لازم را می‌دهند یا خیر، با توجه به نتایج به‌دست آمده، می‌توان گفت، مؤلفان کتاب‌های درسی، با شناخت اندکی که از روحيات جوان و مسائل محیطی و جهانی که او را دربر گرفته‌اند، با رویکردی موعظه‌گرایانه، کتاب‌های درسی دینی را تألیف کرده‌اند و آنچه در کتاب‌های درسی دینی بیشتر موردنظر است، رابطه‌ای یک‌طرفه و نه دوطرفه می‌باشد. به این معنا که مؤلفان کتاب‌های درسی، با رویکردی کلامی، و با فرض این‌که باید اطلاعاتی هم‌چون مرجعیت، ولایت فقیه، جهاد و نظایر آن‌ها را به دانش‌آموزان القا کنند، این کتاب‌ها را تهیه کرده‌اند، حال آن‌که باید شرایط محیطی و روحی و روانی جوانان بیشتر درک می‌شد و طراحی کتاب‌های درسی، اولاً با توجه به اقتضائات روحی و روانی طراحی شده و ثانیاً با عنایت به تعاملی دوطرفه، میان پیام‌دهنده و پیام‌گیرنده، صورت می‌گرفت.

در ارتباط با سوال دوم پژوهش با استنباط از یافته‌های تحقیق، میزان پاسخ‌گویی کتاب دین و زندگی سال دوم دبیرستان به پنج نیاز معنوی اشاره شده، از دیدگاه دبیران به‌طور مطلوب ارزیابی گردیده است. به‌عبارتی دیگر، میانگین نیازهای معنوی بیشتر از حد متوسط است. لذا از

نظر دبیران دینی و قرآن، کتاب دین و زندگی سال دوم دبیرستان در حد خیلی زیادی پاسخ‌گوی نیازهای معنوی دانش‌آموزان می‌باشد.

با کمی تأمل در تبیین این یافته می‌توان گفت که می‌بایست انتظار نیز چنین باشد. در واقع همان‌طور که از منابع مختلف استنباط می‌شود (از جمله کتابچه دفتر برنامه‌ریزی و تالیف کتب درسی در زمینه درس دینی، ۱۳۸۵)، یکی از اهداف اصلی و اولیه تالیف چنین کتاب‌هایی جواب دادن و نهادینه کردن نیازهای معنوی در جان و دل دانش‌آموزان است و هیچ کتابی به این اندازه به جواب‌گویی به نیازهای معنوی نپرداخته است. ولی نکته مهم و اساسی در این‌جا ذکر این نکته است که آیا واقعاً و در عمل کتاب مذکور به این نیازها جواب لازم را می‌دهد یا به‌عبارتی بهتر، برآیند آن‌ها در عمل چیست و این جواب‌گویی از دید دانش‌آموزان چگونه است؟ میر عارفین (۱۳۸۷) در تحقیق خود در زمینه آسیب‌شناسی کتاب‌های دین و زندگی دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی از منظر توجه به نیازهای دانش‌آموزان، از دیدگاه دبیران دینی و قرآن مجرب به این نتیجه رسیده است که اگرچه کاستی‌های مشاهده می‌شود اما کتاب از عهده ارائه بسیاری از محورهای مورد بحث به‌خوبی برآمده و می‌تواند پاسخ‌گوی نیازهای مخاطبان باشد که به خوبی با یافته‌های این تحقیق همسویی دارد. یافته‌های این تحقیق، با یافته‌های اختیاری اردکانی (۱۳۸۲)، به نقل از منطقی، (۱۳۸۸)، که در نتیجه‌گیری از تحقیق خود در زمینه «پوشش بهینه کتاب‌های درسی دینی و معارف در دوره دبیرستان در زمینه نیازهای معنوی و اخلاقی» گزارش کرده بود که محتوای این کتاب‌ها حتی در حد متوسطی این نیازها را پوشش نداده است و بایستی بازبینی‌های لازم و اساسی در این کتاب‌ها صورت گیرد، همسویی ندارد.

در خاتمه با توجه به یافته‌های پژوهشی و محدودیت‌های آن از قبیل استفاده از پرسشنامه به-عنوان تنها ابزار جمع‌آوری اطلاعات، نبود پژوهش‌های قوی مشابه با چنین مولفه‌هایی خصوصاً در زمینه نیازهای معنوی، به‌نظر می‌رسد که پیشنهادهای ذیل بتوانند در کاربردی ساختن اهداف پژوهش و افزایش کیفیت تحقیقات آتی موثر باشند.

- با تحقق دهکده واحد جهانی و به وقوع پیوستن مواردی هم‌چون انقلاب جنسی دوم در سطح جهان، به‌نظر می‌رسد که به سادگی نمی‌توان از جهانی شدن و هجوم تولیدات فرهنگی آن، از طریق فن‌آوری‌های ارتباطی به جوانان ممانعت کرد. بنابراین در این مسیر، جوانان با ارزش‌هایی هم‌چون مصرف‌گرایی، لذت‌جویی، رفاه‌طلبی، فردگرایی، سکس و مانند آن‌ها، بیش از پیش برخورد داشته، تحت‌تأثیر آن‌ها قرار خواهند گرفت. از این‌رو، درس دینی، عرصه مناسبی برای تبیین فرصت‌ها و به خصوص، تهدیدهای جهانی شدن و زندگی در فضای جهانی شده است. کتاب‌های درسی می‌توانند با تغییر نسبی رویکرد خود، ابعاد و

بررسی میزان پاسخ‌گویی کتاب دین و زندگی سال دوم متوسطه به نیازهای معنوی ...

پیامدهای جهانی شدن و اقتضائات زندگی در فضای جهانی شده را به دانش‌آموزان بشناسند.

- با توجه به افزایش میزان انحرافات اجتماعی در سطح اقشار جوان جامعه از سویی و فقدان آموزش مهارت‌ها و آداب زندگی در نظام آموزشی از سوی دیگر، پیشنهاد می‌شود مؤلفان کتاب‌های درسی دینی با بازنگری دوباره کتاب‌های مزبور، برای تهیه کتاب‌های دینی جدیدی بکوشند که به سهم خود بتواند به موارد مزبور پاسخ لازم را ارائه دهد.

- پیشنهاد می‌شود ضمن انجام پژوهشی مشابه در مقاطع راهنمایی تحصیلی و ابتدایی و هم‌چنین دو سال دیگر مقطع متوسطه، از الگوها و ابزارهای دیگر گردآوری اطلاعات، مثلاً تحلیل محتوای کتاب مذکور و یا مصاحبه با معلمان و دانش‌آموزان جهت تعیین تجارب زیست شده آن‌ها در این زمینه، استفاده گردد.

منابع

- اژدری فرد و همکاران (۱۳۸۹). بررسی تاثیر آموزش عرفان و معنویت بر سلامت روان دانش‌آموزان. *فصلنامه اندیشه‌های تازه در علوم تربیتی*، سال پنجم، شماره دوم.
- اکرمی، سید کاظم (۱۳۸۲). *تحقیقی چندوجهی در باب کتاب‌های دینی بینش اسلامی متوسطه*. مجموعه مقالات همایش آسیب شناسی تربیت دینی در آموزش و پرورش، ج ۲ تهران: محراب قلم.
- افشاری، رضا (۱۳۸۰). *سنجش میزان دینداری دانش‌آموزان دوره متوسطه (گزارش تحقیق)*. ستاد اعتلای درس‌های دینی استان همدان.
- تیر تاشی، نصرالله (۱۳۸۹). *معیار تشخیص نیازهای واقعی انسان از نیازهای کاذب از دیدگاه اسلام*. قم: انتشارت سوره.
- سلطان‌القرایی، خلیل (۱۳۸۴). *فلسفه تعلیم و تربیت و آرای تربیتی*. تبریز: انتشارات دانشگاه.
- دفتر برنامه‌ریزی و تالیف کتب درسی (۱۳۸۵). *کتاب معلم*. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- سادبی، علی (۱۳۸۲). *مشکلات تدریس بینش دینی دوره متوسطه (گزارش پژوهش)*. پژوهشکده تعلیم و تربیت آموزش و پرورش.
- جمشیدی، محمدحسین (۱۳۸۰). *نظریه عدالت از دیدگاه فارابی، امام خمینی، شهید صدر*. تهران: انتشارات پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
- شجاعی، محمدصادق (۱۳۸۶). *نظریه نیازهای معنوی از دیدگاه اسلام و تناظر آن با نیازهای مازلو*. *دوفصلنامه مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، سال ۱، شماره ۱، صص ۸۷-۱۱۶.
- شریعتمداری، علی (۱۳۸۸). *روان‌شناسی تربیتی*. چاپ بیستم، تهران: انتشارات امیرکبیر.

- طالبان، محمدرضا (۱۳۸۷). دینداری و بزهکاری در میان جوانان (گزارش تحقیق). معاونت پرورشی اداره آموزش و پرورش منطقه ۵ تهران.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۸۷). معنویت تشیع به ضمیمه چند مقاله دیگر. قم: نشر تشیع.
- عترت دوست، محمد (۱۳۸۹). درآمدی بر معنویت‌شناسی سازمانی و کارکردهای آن در نیروی انتظامی. *دوماهنامه توسعه انسانی پلیس*، سال هفتم، شماره ۳۲.
- فلاح، راحله و همکاران (۱۳۹۰). اثربخشی مداخله معنوی به شیوه گروهی بر ارتقای امید و سلامت روان در زنان مبتلا به سرطان پستان. *فصلنامه اندیشه و رفتار*، دوره ۵، شماره ۱۹.
- راتوس، اسپنسر (۱۹۹۵). *روان‌شناسی عمومی*. ترجمه حمزه گنجی (۱۳۷۵). تهران: نشر ویرایش.
- ریو، جان مارشال (۲۰۰۵). *انگیزش و هیجان*. ترجمه یحیی سید محمدی (۱۳۸۵). چاپ هشتم، تهران: نشر ویرایش.
- رودگر، محمدجواد (۱۳۸۸). معنویت‌گرایی در قرآن (مبانی، مولفه‌ها و کارکردهای معنویت قرآنی). *فصلنامه علمی-پژوهشی علوم اسلامی*، سال ۴، شماره ۱۴.
- منطقی، مرتضی (۱۳۸۸). تحلیل محتوای کتاب‌های دینی سوم راهنمایی و دبیرستان از منظر پاسخ به نیازهای عاطفی و روانی و اجتماعی دانش‌آموزان. *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، سال ۸، شماره ۲۹.
- لطف‌آبادی، حسین (۱۳۷۹). *روان‌شناسی رشد کاربردی نوجوان و جوان*. تهران: نشر اسپید.
- میرعارفین، فاطمه سادات (۱۳۸۷). آسیب‌شناسی کتاب‌های دین و زندگی دوره متوسطه از منظر توجه به نیازهای دانش‌آموزان. *نشریه شماره ۵۷۶*، پژوهشکده آموزش و پرورش.
- میرزاییگی، یحیی (۱۳۸۱). *نقش نیازهای روانی در بهداشت روانی و آموزش و پرورش*. چاپ سوم، تهران: نشر اطلاعات.
- نجفی، محسن و کاظم پور، زهرا (۱۳۸۰). علل گرایش و عدم گرایش دانش‌آموزان استان کرمانشاه نسبت به دروس دینی و قرآن (گزارش تحقیق). ستاد اعتلای درس‌های دینی استان کرمانشاه.
- ووست، ویلیام (۱۳۸۷). *روان‌درمانی و معنویت*. ترجمه شه‌ریار شهیدی و سلطانه‌لی شیرافکن، تهران: انتشارات رشد.

Atkinson, B. E. & Malony, H. N. (1994). Religious maturity and psychological distress among older Christian women. *International Journal for the Psychology of Religion*, 4 (3), pp. 165-179.

Davis, B. (2005). Mediators of the relationships between hope and wellbeing in older adults. *Clinical Nursing Research*, 14(3), pp. 253-272.

Dusadee, Y. & Kanu, P. M. (2011). Interpreting the themes of spirituality among health care workers in Thailand. *International Journal of Behavioral Science*. 6(1), pp. 11-23.

Echstein, D. & Kren, R. (2002). *Life style assessment and intervention: Life style skills*. 5th Ed., Iowa: Kendi/hunt.

Elkins, D. N. (1999). Spirituality: It's what's missing in mental health. *Psychology Today*, 12, pp. 45-48.

بررسی میزان پاسخ‌گویی کتاب دین و زندگی سال دوم متوسطه به نیازهای معنوی ...

- Jennifer, V. & Martinez, B. S. (2011). Basic psychological needs in predicting exercise participation. Theses and Dissertations - Psychology. Paper 9, as cited in <http://ecommons.txstate.edu/psyc9>
- Khayat, M. H. (2004). Spirituality in the definition of health: The World Health Organization's point of view. *Safety and Risks of Nanotechnology Meeting of Swiss Scientists*, April 20 and 21, from http://www.medizin-thik.ch/publik/spirituality_definition_health.htm
- Ljubljana, S. & Karlskrona, S. (2004). Spiritual needs within nursing: Spiritual needs as perceived by Slovenian nurses. *School of Health Science*, Blekinge institute of Technology. <http://www.bth.se/fou/cuppsats.nsf>
- Moss, E. L., & Dobson, K. (2006). *The place of spirituality in psychological end of life care*. As cited in www.psychologist.org.
- Pargament, K. I.; Olsen, H.; Reilly, B. & Falgout, K. (2006). God help me: II. The relationship of religious orientations to religious coping with negative life events. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 31(4), pp. 504- 513.
- Piedmont, R. L. (2004). The logoplex as a paradigm for understanding spiritual transcendence. *Research in the Social Scientific Study of Religion*, 15(14), pp. 262-284.